

Aruanne Eestimaa ringkonna arhiividest nõukogude ajal (1940–1941)

Saateks

Lähenev Eesti arhiivinduse 80. aastapäev (16. mail 2001 täitub 80 aastat Eesti Riigi Keskarhiivi rajamisest), 60 aasta möödumine maakonna-arhiivide rajamisest ja käimasolev arhiivisüsteemi reformimine on muutnud aktuaalseks tegelemise arhiivide ja arhiivinduse ajaloo küsimustega. Kuna me ilmselt sellest valdkonnast liiga palju ei tea, on igasugused vastava teema käsitlused teretulnud. Mida paremini tunneme ajalugu, seda teadlikumalt oskame täna meie ees seisvaid probleeme ja ülesandeid lahendada.

Siin publitseeritav dokument kirjeldab Eesti arhiivinduse hetkeseisu Saksa okupatsioonaja alguses. Selles antakse põhjalik ülevaade nõukogude võimu ümberkorraldustest Eesti arhiivinduses aastatel 1940–1941. Paljugi sellest, mis tollast kirjutajat erutas, sai nõukogude ajal rutiinseks tegelikkuseks.

Tagasivaatena ehk nii palju, et Eesti Vabariigis olid lisaks Eesti Riigi Keskarhiivile Tartus ja Riigiarhiivile Tallinnas ning reale eriarhiividele ka kõigil omavalitsusüksustel (linnad, maakonnad, vallad) oma arhiivid.¹ 1940. aasta lõpul nõukogude võimu poolt läbi viidud reform tähendas linna- ja maakonna-arhiivide ühendamist maakonna keskusesse. Et aga publitseeritava dokumendi saamise tausta paremini mõista, tuleb mõne sõnaga selgitada uuen-dusi, mida alates 1941. aasta teisest poolest viis läbi Saksa valitsus.

Eesti Omavalitsuse korraldusega 10. oktoobrist 1941 taastati vana, enne 21. juunit 1940 kehtinud kord. Keskarhiivid nimetati ümber Eesti Omavalitsuse Tallinna ja Tartu Keskarhiivideks ning Tartu arhiiv vabastati alluvusest Tallinna arhiivile. Arhiivinduse kõrgeimaks juhiks sai esialgu Saksa sõjaväevalitsuse arhiivinduse volinik dr Erich Weise. 1942. aasta jaanuarist allusid Baltikumi ja Valgevene arhiivid arhiivinduslikes küsimustes Ida-alade riigikomissarile ning muude probleemidega kohalikule kindralkomissarile. Arhiivindust juhtis vahetult Ida-alade riigikomissari juures asuv arhiivindusvolinik (1942–1943 arhiivinõunik dr Wolfgang Mommsen, alates 1943. aasta kevadest arhiivinõunik dr Kurt Dülfer). Eesti piires allusid arhiivid ühelt poolt Tallinna Kindralkomissariaadi kultuuripoliitika osakonnale ning teiselt poolt Eesti Omavalitsuse haridusdirektooriumile. Viimase juures seati 10. septembril 1942 sisse arhiivindusala voliniku ametikoht (dr Arnold Soom), kellele sellest alates allusid vahetult mõlemad keskarhiivid.

Siin publitseeritav dokument on Eesti arhiivindusala voliniku dr Arnold Soomi ettekanne. Dokumendist ei selgu, on see saadetud dr Erich Weisele või Wolfgang Mommsenile. Puudub ka daatum. Dokumendi originaal on saksa keeles. Tõlkimise käigus on tehtud mõned suhteliselt tähtsusetud lühendused, viited seadusandlikele aktidele on viidud joone alla.

Lea Leppik
Eesti Ajalooarhiivi arhivaar

I Arhiivide üldine olukord nõukogude aja alguses ja esimesed sammud arhiivinduse organiseerimiseks

1. Kõikide arhiivimaterjalide kuulutamine rahva omandiks ja nende üleviimine riiklikesse arhiividesse 4. septembril 1940

Kui 21. juunil 1940 leidis aset kommunistlik riigipööre, ei toonud see sündmus arhiivide ellu esialgu mingeid märkimisväärsed otse-seid tagajärgi. Moskva direktiivide järgi tegutsevatel riigipöörajatel oli tähtsamat teha ja peale selle astusid nad taktikalistel kaalutlustel esialgu üsna ettevaatlikult üles. Radikaalseid uuendusi ei võetud ette peaaegu kusagil. Piirduti ainult Eesti sõja- ja kaitseväge likvideerimise ning desorganiseerimisega. Alles pärast seda, kui 14.–15. juulil instseneeritud valimis-tega oli ellu kutsutud rahvaesindus, mille es-maseks ülesandeks sai Eesti sotsialistlikuks vabariigiks kuulutada ja Moskvast alandlikult ette kanda, et kõnealune riik soovib liiduvabariigina NSVLi koosseisu astuda – milline palve loomulikult kohe täideti (6. augustil), alles seejärel heideti maskid eest ja Eesti so-vetiseerimine hakkas kogu oma brutaalsuses kõigil elualadel nähtavaks muutuma. Nii ka arhiivinduses. Augusti keskel saabus Moskvast keegi mees, nimeks Gennadi Organov. Tema ülesandeks oli, nagu peagi selgus – Eesti arhiivindus bolševistliku mustri järgi reorgani-seerida.

Koos temaga töötas mõnda aega NSVL Arhiivide Peavalitsuse organisatsioonilis-metoodilise osakonna ülem Fomin, kellel oli nähtavasti üsna suur autoriteet, eriti arhiivi-de isikkoosseisu komplekteerimisel, kuid ta viibis Eestis vaid lühikest aega. Nähtavasti Organovi initsiatiivil avaldas ENSV rahvako-missaride nõukogu 4. septembril 1940 "Kor-ralduse Eesti NSV arhiivinduse organiseerimi-sest".² Selle korralduse alusel kuulutati kõik riiklikku tähtsust omavad dokumentaalsed arhiivimaterjalid kogu Eesti territooriumil riigi omandiks. Kõik asutused, organisatsioonid,

ettevõtted, ameti- ja tsiviilisikud olid kohus-tatud otsekohe teatama nende käes olevatest arhivaalidest ja need riiklikku arhiivi üleand-miseks ette valmistama. Isikud, kes olid süü-di arhivaalide hävitamises, varjamises või ei tahtnud neid arhiivi üle anda, tuli kohtuliku-le vastutusele võtta. Selle korralduse tulemu-sena tuli arhiividel vastu võtta tohutu hulk ma-terjali, mis loomulikult käis neil üle jõu. All-pool sellest küsimusest pikemalt.

2. Riiklike keskarhiivide rajamine

Teiseks avaldas Rahvakomissaride nõukogu samal päeval, 4. septembril 1940, veel ühe "Korralduse riiklike arhiivide organiseerimi-sest ENSVs"³. Selle alusel nimetati senine Riigiarhiiv Tallinnas ümber ENSV Riiklikuks Kesk-arhiiviks ja senine Riigi Keskarhiiv Tartus sai uue keskarhiivi filiaaliks. Mõlemad arhiivid allutati Siseasjade Rahvakomissariaadile. Riik-likus Keskarhiivis ja tema Tartu filiaalis suu-rendati osakondade arvu: Riiklikus Keskarhiivis oli ette nähtud 6 osakonda: 1) vanade ma-terjalide e ajaloo osakond (sellena pidi esial-gu hakkama tegutsema Tallinna Linnaarhiiv, kuid see mõte heideti õnneks peagi kõrvale); 2) administratiiv-juriidiline; 3) rahvamajandu-se; 4) kultuurilis-sotsioloogiline; 5) sõjaväe ja 6) eriosakond. Välja arvatud esimene pandi kõik osakonnad ka tööle.

Riigiarhiivi filiaalis Tartus loodi juurde kaks osakonda: rahvamajanduse ja kultuuri-väärtuste osakonnad (kokku oli ette nähtud 5 osakonda).

Ametnike ja töötajate arv suurenes, sest kohustuse tõttu võtta vastu suures koguses arhiivimaterjale, mis pealegi olid suurelt jaolt korraldamata, ilma nimistuteta ja kohati hoopis läbisegi, ning muude uute kohustuste tõt-tu suurenes arhiivide koormus märgatavalt ja

¹ Ülevaate tolleaegsest arhiivisüsteemist leiab: Arhiivinduse käsiraamat II. Toim. Otto Liiv. Tartu 1936.

² ENSV Riigi Teataja (edaspidi RT). Nr 4, 1940. Art. 39.

³ ENSV RT. Nr 4, 1940. Art. 40.

ületas tunduvalt suhteliselt väikesearvulise personali võimed.

Riiklikus Keskarhiivis oli ette nähtud 45 töötajat. Kuna sobivaid tööjõude polnud, suurendati töötajate arvu esialgu ainult 35-le. Filiaalis teenis 36 isikut (Eesti ajal 21 ametnikku). Siin tuleb silmas pidada, et Eesti ajal kasutati arhiivis pidevalt erisummadest palka saavaid abi- ja ajutisi tööjõude, eriti Tartus. Sellest vaatekohast ei olnud personali kasv nõukogude ajal kuigi märkimisväärne ega vastanud nõudmistele, mida arhiivile esitati. Eriti suur puudus oli kvalifitseeritud tööjõust.

Arhiivide isikkoosseis, isegi juhtkond, jäeti esialgu puutumata, kuigi rida nooremaid tööjõude edutati kõrgematele kohtadele. Eriti kannatas seeläbi Tallinna Linnaarhiiv, mis kaotas peaaegu kõik oma kvalifitseeritud töötajad, kes pidid sageli vastu tahtmist asuma töökohale, mis neile määrati. Sama kehtib ka Tartu ja Narva linnaarhiivide kohta.

Arhiivide Valitsuse (*Archivverwaltung*) rajamine

Järgmine samm oli ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Arhiivide Valitsuse loomine. Vastavalt kogu arhiivinduse põhjalikule ümberkorraldamisele NSVL-is 1939. aastal⁴ pidi see asutus saama Eesti arhiivinduse keskseks organiks.

ENSV Arhiivide Valitsuse ülesanne oli vastavalt NSVL Siseasjade rahvakomissari korraldusele nr 208 23. aprillist 1939 kogu arhiivin-

dusliku töö juhtimine ja kontroll Eesti territooriumil. See ei piirdunud üksnes riiklike arhiivide ning hiljem loodud linna- ja maakonna-arhiividega, vaid Arhiivide Valitsuse ülesanne oli eelkõige eeskirjade andmine kõigi riigiasutuste, organisatsioonide ja ettevõtete arhiividele või registratuuridele materjalide arhiivi üleandmiseks ettevalmistamise kohta, aktide ekspertiis, säilitustähtaegade määramine ja kontrolli teostamine selle üle, et kõikjal järgitaks arhiivinduse ja asjaajamise kohta käivaid kärke, korraldusi, eeskirju ja instruksioone. On arusaadav, miks arhiivide valitsuses oli ette nähtud 3 arhiiviinspektori kohta. Täpsemad andmed arhiivide ülesannete kohta võib leida 23.11.1940 siseasjade rahvakomissari käskkirjaga nr 114 kehtestatud "Instruksioonid rahvakomissariaatide, asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide arhiividele NSVL-s" (eestikeelne väljaanne: Tallinn, 1941).

Arhiivide Valitsus allus otse NSVL Arhiivide Peavalitsusele, andis sellele aru ja sai sealt kõik täitmiseks mõeldud instruksioonid. Kõik nõutavad aruanded Eesti arhiivide tegevuse kohta saadeti sinna. Arhiivide Valitsuse juhiks nimetati Bernhard Veimer, tuntud eesti kommunisti, kergetööstuse rahvakomissari Arnold Veimeri vend.

Tema abiks sai varem nimetatud Organov. Too oli küll nimeliselt ainult arhiivide valitsuse ülem, kuid tegelikult oli tema kogu Eesti arhiivinduse juht ja Veimer oli tema käskude täitja ning pidi kandma vastutust. Sellised alluvusvahekorrad olid Nõukogude Venemaal täiesti tavalised. Arhiivide valitsus alustas tegevust septembri alguses, kuid jäi veel kauaks loomise staadiumisse. Puudusid tööruumid ja vajalikud instruksioonid ning kui need viimaks kohale jõudsid, võttis kaua, enne kui need tõlkida jõuti. Kõige selle tagajärg oli, et kuni 1941. aastani ei toimunud mingeid silmatorkavaid muudatusi ei sisemises töökorralduses ega puht arhiivitehnilistes küsimustes.

⁴ Sel aastal viidi NSV Liidus arhiivindus Hariduse Rahvakomissariaadi alt siseasjade rahvakomissariaadi alluvusse. Uuenduse peamine põhjus oli, et senisesse arhiivide peavalitsusse olevat tunginud palju rahvavaenlasi, trotskiste, buhharinlasi, rōkovlasi ja teisi kontrrevolutsionäre. Neile pandi süüks, et nad olla tähtsaid arhiivimaterjale arhiivides, muuseumides ja raamatukogudes varjanud või hävitanud; nõukogulikke ümberkorraldusi arhiivinduses moonutanud või saboteerinud jne. Üks peamine kurjategija oli, nagu paistis, senine autoriteet ajaloo ja arhiivinduse alal NSV Liidus – professor Pokrovski (ettekande autori kommentaar).

⁵ ENSV Teataja. Nr 63. 1940. Art. 785.

3. Linna- ja maa-arhiivide rajamine

Oluline uuendus oli linna- ja maa-arhiivide rajamine Eestis, mis toimus vastavalt rahvakomissaride nõukogu otsusele 10.12.1940. See oli "Korraldus linna- ja maakonna arhiivide organiseerimisest Eesti NSVs"⁵.

Korralduse kohaselt tuli vastavates siseasjade rahvakomissariaadi osakondades või ringkondades (mis vastasid endistele politseiprefektuuridele) organiseerida nn linna- ja maakonna-arhiivid. Nende arv pidi olema 11, nimelt:

- 1) Tallinna linna ja Harju maakonnaarhiiv Tallinnas
- 2) Tartu linna ja maakonnaarhiiv Tartus
- 3) Narva linna ja Viru maakonnaarhiiv Narvas
- 4) Pärnu linna ja maakonnaarhiiv Pärnus
- 5) Järva maakonnaarhiiv Paldiskis
- 6) Lääne maakonnaarhiiv Haapsalus
- 7) Saaremaa maakonnaarhiiv Kuressaares
- 8) Valga maakonnaarhiiv Valgas
- 9) Võru maakonnaarhiiv Võrus
- 10) Petseri maakonnaarhiiv Petseris
- 11) Viljandi maakonnaarhiiv Viljandis

Loetletud arhiivid pidid koondama lokaalse tähtsusega arhiivimaterjali, seda korraldama ja praktiliste ning teaduslike vajaduste jaoks töötleva. Nende arhiivide üldine juhtimine anti vastavalt NSVL Siseasjade rahvakomissari korraldusele nr 208 23.04.1939 Arhiivide Valitsusele.

Rahaliselt allusid uued arhiivid kohalikele linna või maakonna täitevkomiteedele (vastavalt varasematele linna- või maakonnavalitsustele). Vanad, juba olemasolevad linnaarhiivid (Tallinnas, Tartus, Narvas ja Pärnus) laiendati kohe maakonnaarhiivideks ja nad pidid oma piirkonnas vastu võtma kõik riikliku tähtsusega arhiivimaterjalid. Nõuet oli esialgu ruumipuuduse tõttu võimatu täita. Ometi püüdsid vanad linnaarhiivid ja uued ellukutsutud linna- ja maakonnaarhiivid võimalust mööda oma kohust täita ja tähtsamad arhiivifondid oma hoole alla võtta. Üldiselt tuleb aga öelda, et väljakuulutatud linna- ja maakonnaarhiivide rajamine jäi kuni nõukogude võimu lõpuni

poolikuks. Suurem osa neist arhiividest ei saanudki tööle hakata, sest puudus sobiv tööjõud. Lisaks polnud paljudel täitevkomiteedel plaani võetud vajalikku krediiti või seda ei eraldatud. Ka ei olnud piisavalt arhiiviks sobivaid hooneid: need, mis sobinuks, olid hõivatud teistel eesmärkidel, sageli lihtsalt Vene sõjapäe poolt. Ometi määrati uutele maakonnaarhiividele juhid: Viljandisse 14.3.1941, Valka 19.3.1941, Võrru 1.4.1941. Ühelgi neist arhiividest polnud arhiivitehnilistele nõuetele vastavaid ruume. Linna- ja maakonnaarhiivide personal koosnes reeglina 4 inimesest: arhiivi juhataja, vanem arhiivitehniline kaastöötaja, arhiivitehniline töötaja ja valvur-majahoidja. Erandi moodustasid Tallinna linna- ja maakonnaarhiiv 8 inimesega ning Tartu linna ja maakonnaarhiiv 5 inimesega. Kuigi Vene seaduste järgi ei nõutud linna- ja maakonnaarhiivi juhatajalt kõrgemat haridust, piisas 10-aastasest vene keskkooliharidusest, kusjuures oldi kohustatud Ajaloo ja Arhiivinduse Instituudi kursuse mahus tegema eksamid ajaloo ja NSVL arhiivinduse metoodikast, tehnikast ja ajaloo, püüdis Veimer, kes ise oli ajaloolane ja *mag.phil.*, nimetada uute arhiivide juhatajateks enam või vähem asjatundlikke inimesi, kellel, kui vähegi võimalik, oleks ülikooliharidus.

Kõigile nõuetele vastavatest kandidaatidest oli siiski suur puudus. Vajalikud arhiiviametnikud loodeti saada pärast kahekuuliste kursuste lõpetamist, mida taheti Tartu ülikoolis korraldada 1941. a suvel. Nende kursuste õppekava oli juba puhtbolševistliku iseloomuga. Üks kolmandik kursuse mahust oli pühendatud marksismi-leninismi õpetamisele. Õnneks jäi see ettevõtmine seoses puhkenud sõjaga ära.

II Arhiivide sisemine organisatsioon ja tegevus vastavalt nõukogude korraldusele

1. Arhiivides läbiviidud uuenduste üldine iseloomustus

Nagu juba öeldud, jäi arhiivitehniline töö üldiselt vanadele alustele. Samas viitasid paljud nõukogulaste meetmed sellele, et töö iseloomu ja olemust tahetakse põhjalikult muuta. Senist vaba uurimist hakati piirama, lubatud oli ainult puhtpraktiliste ja poliitiliste küsimuste uurimine marksismi vaimus. Materjali hinnati mitte praktilise ja teadusliku väärtuse, vaid poliitilise tähtsuse järgi valitsevale süsteemile. Selline hoiak mõjus enamikule arhiivitöötajatele võõrastavalt ja alandavalt ning võttis enamikult töö- ja loominguisu.

2. Arhiivimaterjalide vastuvõtmine

Kaugeleulatuva tähendusega ettevõtmine oli juba mainitud 1940. aasta 4. septembri korraldus võtta vastu kõigi seniste likvideeritud asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide materjalid. See ujutas Eesti arhiivid üle tohutu arhiivaalide hulga ja ennenägematu töökoormaga. Korralduse täpne täideviimine praktikas osutus võimatuks, sest arhiivid polnud selleks valmis, puudusid vajalikud ruumid, tööjõud ja raha, et tasuda väljaminekute eest transpordile jm. Nii jäi korraldus suures osas ainult paberile. Ometi pidid arhiivid registreerima kõikvõimalikud arhiivimaterjalid ja püüdsid neid nii palju kui võimalik oma hoole alla võtta või rakendada meetmeid, et nad hilisema üleandmise puhuks oleks kindlalt hoitud.

Üldiselt peab ütlema, et 4. septembri korraldus polnud iseenesest sugugi nii halb, sest puhtarhiivinduslikult vaadates oli selle eesmärk ju ikkagi arhiivaalide säilimise kindlustamine ja nende kaitsmine hävitamise eest. Tegelik kurja juur oli nõukogulaste pahatahtlik soov likvideerida kõik asutused, ettevõtted ja organisatsioonid, mis nende süsteemi ei sobinud ja nad tegid seda neile omase hoolimatuse ja brutaalsusega ning mittevajaliku lahmiva kiirustamisega. Sellega tekitasid nad

mitte ainult üldisi materiaalseid ja kultuurilisi kaotusi eesti rahvale, mida heastada pole kunagi võimalik, vaid löid ka arhiivides kaootilise olukorra. Tekkinud probleemide lahendamise nõuab palju aega ja energiat, mida normaalsetes tingimustes oleks võinud kasutada palju produktiivsemaks arhiivitööks. See käib esmajärjekorras totaalselt segiaetud materjali korraldamise kohta, mille hulgas on nii mõnigi ajalooliselt ja praktiliselt väga tähtis arhiivifond.

Kiiruga läbiviidud asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide likvideerimise tõttu olid arhiivid sunnitud vastu võtma suure hulga korrastamata, vahel päris läbisegi paisatud materjale ilma mingite nimistuteta. Asutustele saadeti küll ranged ringkirjad, mis nägid ette, et materjal tuleb üle anda kindlate reeglite kohaselt ja nimistute alusel, kuid tegelikuses oli selle läbiviimine võimatu. Likvidaatortel polnud mingeid vahendeid selle nõude täitmiseks ja arhiivid pidid vastu võtma materjalid, mis muidu oleks ära viidud või hävitatud. Et taolised nähtused muutusid iga-päevaseks, seda teadsid kõik, kes nende küsimustega vähegi tegelesid. Eriti ignoreerisid arhiivaalide üleandmise ja kaitsmise nõudeid Vene organid ise. Vene sõjaväeasutused ja vabrikute uued vene juhtkonnad hävitasid sageli oma ruumidest eest leitud arhiivifondid omal äranägemisel vähimagi südametunnistusepiinata. Arhiivide Valitsuse sekkumine, mis vahel aset leidis, jäi tagajärjetuks, kuigi Organov isiklikult asjaga tegeles.

Samuti oli ilmne, et Vene kaitsepolitsei ja kommunistlik partei – kes alati olid esimeste hulgas kohal, kui likvideeriti neile ebamugavaid (mittemeeldivaid) asutusi, käisid arhiivimaterjalidega kaunis vabalt ümber. Kõik see viis selleni, et üleantud materjalide hulgast (aga alati neid üle ei antudki) puudusid just kõige tähtsamad – nimekirjad, protokollid jm. Paljudel juhtudel ei antud materjale üldse enam välja, hoolimata kõikidest rangetest eeskirjadest, mis seda nõudsid. Paistis, et seda laadi tegevus oli Nõukogude Liidus tavaline.

Nagu öeldud, ei suutnud arhiivid kogu materjalihulka vastu võtta, millel poleks ka olnud mingit mõtet. Tegelikult võeti vastu vaid need

arhiivid, mida tungivaltpakuti või mida muidu oodanuks hävitamine või kahjustumine.

Õnneks eksisteeris suurem osa riiklikke ja omavalitsusasutusi edasi, kuigi enamasti uute nimede all ja uues koosseisus. Sellisel juhul jäid vanad materjalid nende kätte ja neid ei ähvardanud üldiselt mingi oht senikaua, kuni nad olid inimeste hoole all, kes nende tähtsust mõistsid. Ja ennekõike polnud sovetiseerimisprotsess ja rumalaks tegemine veel nii kaugele jõudnud, et kõik vanad kogenud ja kohusetundlikud töötajad oleks lahti lastud. Halvem oli olukord siis, kui asutus või ettevõtte jaotati mitmeks uueks ja killustati, nagu seda vahel juhtus. Sellistel juhtumitel pillutati ka materjal laiali või tassiti minema ja hiljem nõukogulike uuenduste käigus läks sageli lihtsalt kaduma, nagu näiteks mitmesuguste endiste ministeeriumide osakondade arhiivid. Kõige tungivam oli vajadus võtta vastu organisatsioonide ja tähtsamate eraühingute ning arvukate vanade tuntud kaubandusettevõtete arhiivid. Siin pidid arhiivid sageli ise sekkuma, kui nad ei tahtnud, et materjal kahjustatud saaks. Kuivõrd aga kõigi selliste arhiivide päästmine õnnestus, on küsitav, sest olukord oli kaootiline ja ülevaade puudus, ehkki juhtivad arhiiviametnikud ei põlanud vaeva ja tegid kõik, mis neis tingimustes võimalik oli.⁶

Märkimisväärne materjalide lisandumine sundis arhiive otsima lisaruume nende mahutamiseks. Seda ülesannet polnud lihtne lahendada. Riigiarhiivil õnnestus saada kaks täiendavat ruumi Tolli tn 6 ja Maneeži tn 2 (linna pandimaja uues hoones). Sinna kontsentreeriti peamiselt endiste Eesti sõjaväeosade ja Eesti Omakaitse materjalid. Riigi Keskarhiivi käsutuses oli seega 22.7.1941 3 hoonet (neist üks osaliselt), mahuga 7561 m³, pindala 2567,7 m² ja riiulite pikkus 5951, 57 m. 1.7.1941 oli arhiivis umbes 1040 fondi (või fondiosa) 808 004 toimikuga ja umbes 100 700 kg lahtist materjali, neist 480 fondi või selle osa olid arhiivi antud nõukogude režiimi ajal.

Keskarhiivi filiaalil Tartus õnnestus saada reservhoone Veski tn 13. Vanad ja uued ruumid kokku hõlmasid 9 695 m³, pindala 2 630 m², riiulite pikkus 11 695 m (andmed

1.7.1941). Nõukogude ajal 21.6.1940–10.7.41 võeti arhiivi vastu: 55,95 arhiivimeetrit, 52 226 toimikut ja 7794,4 kg arhivaale.

Tallinna linna ja Harju maakonnaarhiiv (Tallinna linnaarhiiv). Siin oli uute arhivaalide vastuvõtmine suhteliselt tagasihoidlik ja piirdus ainult Tallinna linnaga. Kuid siingi tekkis ruumiprobleem ja üüriti kaks väikest ruumi. Ühtekokku oli arhiivi käsutuses 1873 m³, pindalaga 555 m², riiulipikkusega 1743 m. Fondide oli 2. 7.1941 kokku 218 fondi 4800 säilikuga.

Tartu linna- ja maakonnaarhiivis võeti nõukogude ajal linna piirkonnast vastu 204 arhiivifondi 12358 arhivaaliga ja 14 m lahtist materjali. Tartu maakonnast võeti vastu 92 arhiivi 1432 säilikuga ja 1 m lahtist materjali.

Narva linna ja Viru maakonnaarhiiv. Arhiivi juhataja nimetati alles 23.6.1941, kui sõda oli juba puhkenud. Kättesaadavate andmete järgi võeti seal nõukogude ajal vastu ainult mõned väikesed arhiivifondid umbes 1000 säilikuga.

Viljandi maakonnaarhiivil oli 5.7.1941 kasutada 4 ruumi (tuba). Nende kubatuur moodustas 416 m³, pindala 113 m², riiulite pikkus 45,8 m, kusjuures kurdeti suure ruumide ja riiulite puuduse üle. Arhiivis oli 94 fondi 6864 säilikuga ja üks 61 säilikuga eraldi kollektioon.

Teiste arhiivide kohta puuduvad nõukogude ajast täpsemad andmed.

3. Arhiivimaterjalide arvestus

Arhiivimaterjalide vastuvõtmisel nõuti nende täpset arvestust, st kõik tuli kanda nn fondide raamatusse ja nimistutesse. Selle kohta olid olemas väga põhjalikud juhised. Tähtsamad neist: "Instruktsioon arhiivimaterjalide arvestuseks NSVLi riiklikes arhiivides" ja "Instruktsioon arhiivimaterjalide arvestamiseks NSVL liiduvabariikide arhiivide valitsustele". Vastavalt nendele instruktsioonidele pidi nõukogude vene arhivaalide arvestuse süsteem alates 1.11.1940 rakenduma kõigis Eesti arhiivides.

⁶ vt ka Indrek Paavle, Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv. Kleio. Ajaloo ajakiri. 1996, 3 (17), lk 3–14.

Kõik riiklikesse arhiividesse sissetulevad ja väljaminevad materjalid tuli korraliku raamatupidamise ja ühtse süsteemi alusel juurde ja maha kanda. Igast fondimuudatusest tuli arhiivide valitsust informeerida. Arvestussüsteem sisaldas küll üldiselt iseenesest täiesti õigeid mõtteid, kuid totaalselt ebapraktiliseks ja mitteläbiviidavaks osutus siinjuures kategeooriline nõue arvestada arhivaale ja dokumente "säilitusüksustena" ja lahtist materjali kilogrammides. Eriti raske, kui mitte hoopis võimatu, oli selle täitmine vanemate fondide puhul, mis enamasti koosnesid üksikuteist lahtistest lehtedest, ja üldse alles korraldamata materjalide puhul. Oli lihtne märgata, et kogu komplitseeritud nõukogulik arvestussüsteem oli kantud usaldamatusest arhiiviametnike suhtes. Nagu suurem osa nõukogude aja uuendusi, jäi ka arvestussüsteem tegelikult ainult paberile, kuigi see tekitas arhiividele palju peamurdmist ja muret tuleviku suhtes.

4. Makulatuuri väljasorteerimine

Väga tähtis probleem, mis tänagi on arhiivide tegevuse valupunktiks, oli makulatuuri eraldamine, st arhiivifondidest mittevajalike materjalide eemaldamine, millel pole ei praktilist ega teaduslikku väärtust ja mille hoidmine arhiivides pole seega õigustatud. Nõukogude ajal ei tohtinud eeskirjade kohaselt ilma Arhiivide Valitsuse loata hävitada ühtki dokumenti. Selleks kutsuti kokku viiest inimesest koosnev ekspert-kontrollkomisjon, kellele esitati ülevaatamiseks kõik hävitamiseks mõeldud materjalid nn makuleerimisnimekirja vormis. Nimekirjad tuli valmistada kolmes eksemplaris, millest üks saadeti koos vastava resolutsiooniga esitajale tagasi, üks eksemplar jäi Arhiivide Valitsusse ja ühe eksemplari sai arhiiv, kellele materjalid kompetentsi tõtu kuulunuksid. Kui arhiiv koostas eraldamisnimekirja ise, piisas kahest eksemplarist. Tulevikus pidid arhiivid asutustes ja nende registratuurides igal aastal vastavas asutuses koostatud nimekirja järgi hävitamiseks määratud arhivaalid välja sorteerima. Kuid igal sellisel juhul tuli asi kooskõlastada Arhiivide Valitsusega. Makulatuuri eraldamise küsimust

polnud kerge otsustada, sest paljude materjalide puhul puudus selge kriteerium, mida antud juhul teaduslikult või praktiliselt väärtuslikuks või väärtusetuks pidada. Sageli oli tegu materjalidega, millel teaduslik väärtus puudus, nagu mitmesugused raha-asju puudutavad dokumendid lähiminevikust, mitmesugused kassaraamatud jne, kuid nende säilitustähtaeg ei olnud vanade Eesti seaduste järgi veel möödas (3–10 a), ja kuna keegi ei tahtnud nende hävitamist lubades vastutust enda peale võtta, jäid nad alles. Teistel juhtudel ei lubanud Nõukogude instruksioon materjali hävitamist – sest üks eeskiri ütles, et igasuguse välismaaga peetud (ka majandusalase) kirjavahetuse, eraldamisel tuleb olla äärmiselt ettevaatlik. Et ähvardavat vastutuselevõtmist vältida, hoiti selliseid materjale igaks juhuks edasi, kuigi nad olid täiesti väärtusetud. Nõukogude ajal oli päris palju ja rangeid eeskirju, mis määratlesid makulatuuri eraldamise protseduuri ja suurte materjalihulkade puhul oli väga raske neid järgida. Samamoodi oli reguleeritud makulatuuri müük paberivabrikutele (põletada ei tohtinud, või ainult siis, kui polnud võimalust makulatuuri paberivabrikusse toimetada). Kindla korra järgi tuli materjal müüa "Sojuzutili" Eesti vabariiklikule kontorile, millel olid filiaalid kogu maal. Kontor toimetas paberi peamiselt Venemaale, kus sellest tunti suurt puudust.

5. Töö eeskirjad (aastaplaanid, aruanded, kontroll, töönormid)

Kõik arhiivid olid kohustatud oma töös juhinduma NSVL Arhiivide Peavalitsuse (mida 1939. aastast nimetati Arhiivide Peavalitsuseks) eeskirjadest ja korraldustest. Neist eeskirjadest olid paljud sellised, mida meie tingimustes oli täiesti võimatu praktilises töös rakendada. Arhiivitöö tuli viia kindla aastaplaani alusele. Aastaplaani koostamisel nõuti kindla šablooni järgi väga üksikasjalikke arvandmeid. Need puudutasid järgmisi küsimusi: kui palju fonde mõeldakse aasta jooksul vastu võtta; kui palju kavatakse korrastada; millised teaduslikud, publitsistlikud või meetodilised tööd kavas on jne; palju tööpäevi kavatakse iga-

le tööle kulutada; kui palju säilitusühikuid ja kilogramme jne. Kuna seda kõike oli paljude tööde puhul võimatu ette näha (näiteks päringutele vastamine, materjalide vastuvõtmine jms, kus keegi ei teadnud, palju neid tuleb, või teisalt erinevate arhiivimaterjalide puhul, kus ühe fondi läbitöötamine võib võtta palju rohkem aega ja vaeva kui mõne teise, siis oli plaani koostamine puhtformaalne, mehhaaniline ja ebareaalne tegevus.

Teiseks nõukogude praktika iseärasuseks oli, et kõik arvandmed arhiivide kohta tuli anda "ühikutes" või lahtise materjali puhul kilogrammides. Seni ajani oli rehkendatud arhiivimeetritega. Et ülelugemine või kaalumine lühikese ajaga võimatu oli, pandi nõutud arvud plaanis kirja ligikaudu. Need ligikaudsed arvud said aga edaspidi plaanide ja aruanete koostamise aluseks.

Esimest tööplaani nõuti 1940. aasata oktoobris sama aasta kolme järelejäänud kuu kohta. Ka 1941. aasta kohta tuli esitada tööplan. Töö käiku kontrolliti vastavalt aastaplaanile igas kvartalis kas isikliku inspekteerimise või kvartaliaruande kaudu.

Ametlikult teatavakstehtud "Erinevate arhiivitehniliste tööde tüüpnormid" osutusid praktilises elus totaalselt võimatuiks. Ette oli nähtud 17 erinevat tööliiki ja hulk, kui palju peab jõudma neid teha ühe tööpäeva jooksul.

Üldiselt võis peagi märgata, et Nõukogude arhiivide seadusandjad olid korralikult tol ajal moodsa "stahhaanovliku meetodi" kütkes. Täpselt samuti nagu mõnelt mehaaniliselt tööstusettevõttelt oodati arhiividelt nende toodangu kvaliteedi parandamist ja tööviljakuse tõstmist. Seda oli näha ka arhiivide juhtivate kaastöötajate "Resolutsioonist", mis koostati Organovi näpunäidete järgi. Vastavalt Nõukogude Liidu Ülemnõukogu presiidiumi korraldusele 10. 07.1940 "Vastutusest halva ja ebatäiusliku toodangu väljalaskmise ja kohustuslikest standarditest mittekinnipidamise eest tööstusettevõtete poolt" anti vastutavatele arhiivijuhtidele mõista, et kui nad aastaplaanidest kinni ei pea, võetakse nad "administratiivsele vastutusele". Tööde korraliku teostamise eest vastutasid arhiividirektorid ja osakonnajuhatajad. Nende ülesandeks oli teh-

tud tööd kontrollida ja kõigi kaastöötajate töönormid registreerida. Iga töö lõpuks tuli koostada vastav protokoll.

6. Arhiivide kasutamine

Mis puudutab nõukogude ajal arhiivide kasutamist teadustöö otstarbel, siis peab silmas pidama, et bolševistlik süsteem ei kannatanud vaba ja objektiivset teaduslikku uurimist, vaid iga tegevus ja mõttesuund tohtis liikuda ainult neis raamides, mida valitseva poliitilise süsteemi dogmaatiline õpetus kindlaks oli määranud. Sellest võib kergesti järeldada, et arhiivid ei olnud igapäevaseks avatud. Arhiivimaterjalide kasutamise reeglid olid määratud NSVL Arhiivide Peavalitsuse 16.1.1936 "Instruktsiooniga arhiivitoimikute kasutamisest arhiivide lugemissaalides".

Arhiivi tohtisid kasutada ainult need, kellel oli ette näidata vastav tõend või soovitus asutustelt ja organisatsioonidelt (loomulikult ainult Nõukogude omadelt). Välismaalased tohtisid arhiive kasutada vaid Moskva peavalitsuse loal.

Peale selle pidi iga arhiivikasutaja täitma rea rangeid formaalsusi, andma täpselt teada oma uurimisteema jne. Uurimisteemad pidid mahtuma niisiis marksistlik-leninliku suuna alla, teataval juhul tehti erand puhtpraktiliste teaduslike distsipliinide puhul. Rida uurimisteemasid keelustati täielikult, nii näiteks ei tohtinud alates 1941. aasta jaanuarist enam teha genealoogilist uurimistööd.

Arhiivide teadustöötajatelt nõuti korduvalt, et nad peavad tegema "teadustööd", kusjuures teemad kirjutati ette Moskvast. Kuid siin ei tahtnud asi päriselt klappida. Peale mõnede väikeste retsensioonide ja artiklite päevalehtedes ja mõnedes perioodilistes ajakirjades ei suudetud midagi teha. Bolševistlikule süsteemile oli näiteks iseloomulik tõsiasi, et Moskvast nõuti kirjutamist revolutsioonilisest tegevusest ja "bolševike" varasema tegevuse selgitamist. Tarvitses aga vaid tutvuda vasta-va perioodi andmetega, kui selgus, et kangelased, kes tol ajal olid kesksed figuurid, on hiljem osutunud peaaegu kõik "rahvavaenlasteks" või "kontrrevolutsionäärideks" ja on hil-

juti Venemaal juba maha lastud. Kes saanuks siis selliseid ohtlikke materjale käsitleda. Nii jäeti need lihtsalt kõrvale ja kogu "teadustöö" ei tulnud midagi välja.

7. Teatiste väljaandmine

Mis puutub arhiiviteatiste väljaandmisel nõukogude ajal, siis võin märkida järgnevat. Esialgu ei sekkunud Moskva kuigi märgatavalt arhiivide sisemisse töösse ja vastavad eestiaegsed seadused ja korraldused jäid kehtima, mida eriti agaralt kasutasid saksa ümberasujad. Kuid järk-järgult hakati kehtestama üha suuremaid piiranguid. Aarialase tõendite ja suguvõsa uuringute teatiste väljaandmine keelati, kirjavahetust välismaaga hakati üldse käsitlema suure kuriteona ning keelati hiljem hoopis.

Kohe, kui sovetid olid Eestis kanda kinnitanud, ilmnes nende huvi teatud arhiivimaterjalide vastu. Nii andis Organov välja korralduse, et Omakaitse, Vabadussõjalaste liidu, Eesti poliitiliste parteide (koodanlike ja marksistlike), mõnede arhiivides leiduvate nn "Valge Armee" (Loodearmee), Vene endise poliitilise politsei (Riia ohranka) jt. arhiivid tuli üle viia äsja loodud Keskarhiivi eriosakonda. Sellega rikuti sageli rängalt provenientsprintsipi, sest osa materjale jäi vanasse kohta, osa aga viidi eriosakonda. Seal asuti osa materjali viima kartoteegikaartidele ja nende põhjal endise Omakaitse ja mõnede teiste organisatsioonide liikmete nimekirju koostama.

Ka anti nende materjalide alusel mõnikord teateid uute organisatsioonide ja asutuste personaliosakondadele. Enamasti oli tegu miilitate ja teiste ametnike ankeediandmete kontrollimisega. Sellisele kontrollile olid allutatud ka Nõukogude Venemaal elavad ametnikud.

III Olude üldine iseloomustus

Kui iseloomustada olukorda ja meeleolusid Eesti arhiivides Nõukogude valitsuse algusajal üldiselt, peab ütleva järgmist.

Nii nagu kõigis eesti rahva avaliku ja siseelu sfäärides, tõi nõukogude võim arhiiv-

vinduses hoolimata oma lühikesest kestusest kaasa ja jättis endast maha vaid korratust, raskeid materiaalseid ohvreid ja segaduse. Tuhandete asutuste ja ettevõtete sunniviisilise, bruttaalse likvideerimisega kontsentreeriti arhiividesse tohtu hulk korrastamata arhiivaale, mis läbi on tekkinud suur ettenägemata vajadus neid materjale korrastada ja teadusliku uurimistöö tarvis tõeliselt väärtuslik välja sõeluda ning säilitada. Siinkohal peab ütleva, et palju sellest, mis oli niisama väärtuslik, on bolševike poolt minema viidud või hävitatud.

Paljude täiesti eluvõõraste ja piiravate reglementide sisseviimine on ilmaasjata kulutanud ametnike närve ning asjatult on raisatud jõudu, mida saanuks palju paremini kasutada. Teadusliku uurimistöö piiramine oli vägi- vald vaimuvallas.

Nende ja veel sügavamate psühholoogiliste tagamaade tõttu muutus paljudele arhiivitöötajatele töö, mida nad seni armastasid ja huvitavaks pidasid, vastumeelseks.

Üldiselt valitses rõhutud, allasurutud meeleolu kõikides arhiivides, millest saadi üle alles siis, kui tekkis lootus, et on võimalik täielikult vabaneda kogu elu tapvast bolševistliku vereimeja haardest, mis Saksa vägede sissmarsiga tõepoolest teoks sai.

ERA R-49 (Arhiivindusala volinik Eesti omavalitsuse Haridusdirektooriumi juures) – 1–13. l 47–57.

* * *

Lootused ei õigustanud end: ka Saksa okupatsiooni ajal oli genealoogiline uurimistöö arhiivides keelatud. 1943. aastal kerkis päevakorra tsariaegsete rahukohtunike materjali massiline makuleerimine ja ainult vajadus hakata mõtlema arhiivide evakueerimisele rinde lähenedes sundis sellest plaanist loobuma.⁷

L. L.

⁷ vt ka Endel Kuusik. Ajalooarhiivi ajaloost aastail 1939–44. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 4 (11), lk 119–152.